

2.

26125

Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust.

V. U u s p u u.

Rajanedes peamiselt Riigi Keskarhiivis leiduvaile Tartu ja Pärnu Maakohu Arhiivides olevaile algupäraseile andmeile, püüan heita pilku eesti nõiasõnade usulisele arenemisele nõia-protsesside ajastul, mis küllaltki huvitavalt valgustab ristiusu mõjude süvenemist Eestis.

Katoliku kiriku nõiamõiste põhjeneb juba kristluse esimesist sajandest päritoleva dogmaatilisel dualismil, seletades paganlust, nõidust ja maagiat kuradist mõjustatud nähteiks¹. Aastasadade kestel võttis see kujutus eriliselt terava iseloomu keskajal. Thomas Aquino pühaks tunnistamisega kandub algselt usu- elule rajatud dualism kiriku organisatsioonile ja viib täiusele dualismi toleaja katoliku kiriku kui jumalariigi ja ketserite ja nõidade kui kuradiriigi vahel.

Ka meie kodumaale levinenud nõiamõiste säilitas oma dualistliku iseloomu ka siis, kui reformatsioon hävitas katoliku kiriku tegeliku võimu. Luteri usu seisukoht nõidade ja nõidumise suhtes oli mõjustatud katoliiklikust arusaamisest ja allikaist, mida ka luterluse kandjad autoriteedena hindasid.

Nii levib nõia-protsesside hävitustöö just seitsmeteistkümmen-

¹ Justin, Apologia 1, 13.

dal sajandil üle meie kodumaa hävitades ilmalikus kohtus kõike seda, mis ei sobinud kirikliku arusaamisega. Sellest ajajärgust on säilinud ka nõiasõnad, millised kohtukirjutaja nõiaprotsessidel jäädvustas protsessi protokollis, pärändades neid selliselt ka tänapäevale.

Osa nõiasõnu mainitud ajastust kujutavad endast laene katoliku kiriku palvetest. Üsna tihti esineb kiriklike palvete terviklik kasustamine nõidumise otstarbel. Palvete kõrval näeme ka üksikute mõistete rahvapärast rakendust, kusjuures häätegevaks nõiduseks kasustatakse Jumala ja teiste positiivsete usumõistete nimetusi.

1636. a. Pärnu nõiaprotsessil tunnistab kaebealune Andres, et tervendanud kellegi Kortti Hanszu Jumala sõnaga paludes apostleid. Ütleb, et tervendab inimesi ka Meie Isaga ¹.

Räpina nõid Nitzka Jürg tunnistab 1672. a. nõiaprotsessil, et tarvitab nõidumiseks ainult Meie Isa ². 1687. a. nõiaprotsessil Tartus kaebealune nõid Luka Tenno tunnistab, et aitab haigusi Jumala sõna ja püha Meie Isa palvega ³. Kuulus Valguta nõid Wielo Ado ütleb 1723. a. Tartus peetud nõiaprotsessil, et palub Meie Isa palvet üheksa korda. Kui hobune lehm või inimene kaotab kiiruse või on saanud lendva võtab esimesel jõuluõhtul nõu täie soola ja käib üheksa korda öö jooksul selle juures iga kord üheksa kord Meie Isa paludes. Sellest soolast paneb kaks kuni kolm tera haigele kohale ⁴. Samuti tervendab ta venitatud liikmeid lugedes üheksa korda Meie Isa ⁵. Haigeks nõiutud lapse ravimiseks loeb ta soolale ühe korra Meie Isa ja annab lausunud soola veega lapsele, ülejäänud vees aga peseb last ja viskab vee üle vasaku õla põhja poole ⁶.

Meie Isa kõrval tarvitatakse ka „Maria-palvet“ ja ka kümmet käsku.

1704. a. Pärnu nõiaprotsessil räägitakse kellegist õnnistuslausujast, kes tarvitanud töötuse päeva (Gelübdetag) määrami-

¹ V. Uuspuu, Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu Arhiivist kuni 1642, Usuteadusline Ajakiri nr. 3/4, 1937, lk. 122.

² TrtMkA 8, f. 5.

³ TrtMkA 67, f. 7-b.

⁴ TrtMkA 182, f. 44-b.

⁵ Sama f. 46.

⁶ Sama f. 46-b.

seks järgmist viisi: Ta asetanud šillingi vette ja lausunud selle juures Meie Isa ja kümme käsku. Šilling veerenud siis, ja lausuja nimetanud päevi. Maarjapäeva nimetamisel jäänud šilling seisma ¹.

Kavastu nõid Lemma Kütti tunnistab 1692. a. nõiaprotsessil Tartus, et lugenud varguste avastamiseks kümme käsku vangla ees ². Eelpool nimetatud nõid Luka Tenno kasutab rasedate aitamiseks „Maria Sanna“ lugemist. Kuid seda teeb nii segaselt, et keegi aru ei saa ³.

Kindlate kiriklike vormelite kõrval kasutatakse ka vabu väljendusi ja ka mõlemate kombinatsiooni.

1697. a. selgub Tartu Maakohtus, et kaebealune Sälli Jack tarvitanud nõiutud viinaköögi kordaseadmiseks soola, mille üle palunud põlvili olles kolm korda Meie Isa ja ütelnud siis järgmisi sõnu: **Maria mast om jummal om jummal wilja annut**. Siis andnud soola, et seda viinaköögi ette maha pilduda ⁴. Mõned vabast väljendustest sisaldavad ka õpetuslikku elementi.

Nii lausub nõid Tattra Santi Michel inimeste aitamiseks: **O Gott, O Gott, hilf diesem armen Menschen, denn es ist ein getaufter Christ** ⁵. Sama dogmaatiliselt kõlavad Zuchna Jürri naise Anne nõiasõnad, mida tunnistab 1699. a. Tartus: **Herr Gott erlöse dich, heilige und gütige Maria helfe dich** ⁶.

Nõid Pavel Willapulck tunnistab 1640. a. Pärnu Maakohtu väljasõidu istungil Karksis, et parandab sõnadega loomi üteldes: Jumal, Isa ja Poeg, päästa mu loomad piinast, vaevast ja haigusest, kuna Sa loomad oled loonud meile kasuks. Neid sõnu ütleb ta kolm korda ja silitab loomi. Siis tervenevad loomad. Samu sõnu tarvitab ta ka kaheteistkümne apostli nimel inimeste ravimiseks ⁷.

Huvitavad sõnad on säilinud 1704. a. Pärnu Maakohtu istungist. Pärnu Jakobi kirikuõpetaja Hermann Reinerling teatab kohtule

¹ PrnMkA 541, f. 8.

² TrtMkA 18, f. 23-b.

³ TrtMkA 67, f. 3-b.

⁴ TrtMkA 75, f. 5 b.

⁵ TrtMkA 84, lk. 14.

⁶ TrtMkA 24, lk. 122.

⁷ Uuspuu, op. cit., lk. 117.

suurtest jootudest Toma Jürgeni majas, kus töötatud iga aasta mihklipäeva pidada. Keegi Vigala mees Kõrah Matz tarvitanud sellisel koosviibimisel sõnu, mida õpetaja kirja pandnud: **Kallis pühha awwine wotta N. N: kesse palwe, temma theep auwe Jotokesse, Awwo kaljokesse keikel peap sahma kuja siis kah auwust wilja minna (:wasto) ke siis sattusse willitzusse, hobbose Estust wihb N: N: keinne kirko uxe eest waistille, jumala awwux ning Tennux kallis Puhha owwine siita keik karwo jallo kessi, lasse Tõbbrat toust, korjo kaswa, ja hesti weggi wotta** ¹.

Peale selle on liik sõnu, mis tuletavad meelde katoliku kiriku „kurjavaimu väljaajamist“, ja mis sõnalt kui sisult sellele kirikulikule toimingule seisavad väga lähedal.

Nii tunnistab nõid Nossy Henn 1640. a. Karksi nõiaprotsessil, et teeb hääd lausudes eesti keeles: **Du böser Geist, weiche wegk von diesen Christus Menschen** ². Umbes samuti kõlavad nõia Tattra Santi Michel'i tervendamissõnad. Kaebealust süüdistatakse 1699. a. Tartu Maakohtus in puncto veneficii ja nimetatakse Hexenmeistriks. Ta on pärit Virumaalt Purtse mõisast. Tunnistab, et tarvitanud kellegi hulluksnõiutu tervendamiseks sõnu eesti keeles: **O Teuffel, Teuffel, weiche von dem Menschen, denn ob ich ihn gleich gefluchtet habe, so kann ich doch nicht hexen und lasz von ihm.** Kui temalt küsitakse, kuidas kurat teda kohe kuuleb ja tema käsule teeb inimesele kahju ja jälle aitab? Kaebealune ütleb, et ta ei vannu ainult, vaid ka palub Jumalat ja ka see kuuleb teda ³.

1641. a. Pärnu Maakohtus leiab aset suurem nõiaprotsesside seeria, kus nõia Laiszke Marti tunnistuse põhjal süüdistatakse Kihnust päritolevat Kisti Gasper'i, kes tunnistaja seletuse järele käinud ühes teiste nõidadega Rõhma sool ja oskavat Segen in der See nehmen, udu teha ja viljalt õisi võtta. Ka olevat teda kuradi poolt ümber ristitud ja tema uueks nimeks olevat Caspar Linde. Muud süüdistused tõrjub kaebealune tagasi, kuid tunnistab, et õppinud kellegilt vanamehelt sõnu: **Gottes Segen oben, Gottes**

¹ PrnMkA 541, lk. 10.

² PrnMkA 2, f. 97-b.

³ TrtMkA 84, lk. 14.

Segen unter, dasz böse musz verschwinden in Nahmen d. Heil. dreifalt ¹.

Viimastest sõnadest ilmneb juba selgesti, et kurat ka nõiasõnades esineb kurja põhjusena kui hää vastane. Veel selgemini tuleb see aga nähtavale kahjustavais nõidumisis, kus kuradi nime tarvitatakse aktiivselt kurja tekitamiseks.

Eelpool mainitud Santi Michel tarvitanudki hulluks-nõidumiseks sõnu: **O Teuffel, Teuffel nimb ihm seinen Verstand und Seele** ². Sama nõia tunnistuse järele andnud isa tema kuradile ja kuradit kutsudes lausunud: **Kurratti weggi ja woimas, tule ja witzota temma ni ko minno**. Sealjuures kiskunud isa tal juukseid ja lõõnud ninast vere välja ³. Neis nõiasõnus näeme kindlasti katoliku nõiamõiste mõjusid, millejuures on iseloomulikumaid omadusi lepingu sõlmimine kuradiga.

Huvitavamaid nõiasõnu kuradi nime tarvitamisega leidub 1723. a. Tartus asetleidnud nõiaprotsessi protokollis, kus kaebelusega esineb Valguta talupoeg Wielo Ado, keda süüdistatakse nõidumises ja süütamises. Mitmesuguste teiste nõiasõnade kõrval tunnistab, et kuri vaenlane õpetanud temale sõnu, mida ta proovinud kellegi voorimehe juures, kes ka selle tagajärjel surnud. Ta joonud voorimehega koos ja kui see parajasti rüübanud, ütelnud ta: **Kom nun Teuffel und blasze drein** ⁴. Muidu kurja tegemiseks kasutatavat riidetükki asetades selle vette ja pannes sellele kivi. Sealjuures lausuvat ta järgmisi sõnu: **Kurrat litzj sinnu kiwj pähee ninck teh temmal kurrj**. Kui kaebeluselt nõutakse kohtus täielikku ülestunnistamist, teatab veel sõnu, mida olevat eksikombel esimestega ära vahetanud, millised on järgmised: **Tulle nüüd kurrat, minnul sinnu abbj tarwis, Murra Jalg, wähna kael, ehck wähna kässj, ehck panna essi hende kiddoma, ehck wotta warsti, sis saab Häng sinnulle, olgo minnu Hänge pähle** ⁵. Ka majasüütamise viib Wielo Ado kuradiga ühendusse. Ta võtnud väikese vahakuulikese, pannud sellele tikud külge ja visanud selle katusele, lausunud ise sealjuures **tulle nüd kurrat wi temma minno keest erra puhu tul tackla**

¹ PrnMkA 1, f. 65, 66.

² TrtMkA 84, lk. 10.

³ Sama, lk. 16.

⁴ TrtMkA 182, f. 12 ja 12-b.

⁵ TrtMkA 182, f. 11-b.

peel ¹. Teises variandis räägib sama lugu natuke teisiti, nimelt tunnistanud ta enne kohtusse saatmist kohapäälisel ülekuulamisel, et viinud tule lohe (Drache) kujul katusele. Tunnistanud ka, et valmistanud vahast kuulikese tiibadega, milliste süütamisel lausunud sõnu: **Tulle nüüd kurrat, wi nüüd siina, kohhe ma johhatan, wotta mo Näppist erra, puhhu Hinge päle.** Siis lennanud kuulike maja katusele ².

Nii hää kui kurja tekitamiseks kasutatavad nõiasõnad, mis on seotud vastavate kiriklikkude mõistetega, näitavad meile kujukalt kiriklik-dualistlikku nõiamõiste rakendamist ka rahvapäraste nõiasõnade käsitlemisel. Et kirik nii hää kui halva nõiduse hukka mõistis, ja igasugust rahvapärast maagiat püüdis kaotada ilmaliku kohtu abil, näitab meile kujukalt, kiriku eesõigustatud olukorda, mis rahvausundi järjekindlale kujunemisele mõjus kindlasti segavalt. Tolleaja arusaamine mõistis hukka igasuguse maagilise toimimise väljaspool kirikut. Sellest mõtteviisist ei suutnud aga eesti nõiad aru saada või ei leppinud selle mõtteviisi ja nõudega ja on harrastanud keelust hoolimata ja ka karistusest hoolimata rahvapärast nõidust.

Eelmainitud nõiasõnade kõrval on säilinud aga ka teisi, mis lasevad valgustada nõiasõnade usulist iseloomu veel teisest küljest. Peale kiriklikkude palvete ja mõistetega seoses olevate nõiasõnade leidub mitte vähemal arvul teatavaid rahva omapärast arusaamist väljendavaid sõnu. Kui arvesse võtta asjaolu, et kohtukirjutajad nii mõnegi eestikeelse mõiste muutsid tõlkides vastava kirikliku arusaamise kohaselt, mida ka mõnel juhul on võimalik tõestada, siis selgub meile nõiasõnade usulises arusaamises väga huvitav tõik. Nimelt esineb mõnel juhul näide, et rahvuslikke usukujutlusi on tõlgitud kohtus kirjutamise juures kiriklike mõistetega. Kõige selgemini tuleb see nähtavale 1699. a. Tartu maakohtu istungil. Tattra Santi Michel'i ülekuulamisel. Nimelt räägib kaebealune, et tarvitanud nõidumise juures abiks veehaldjat, keda nimetab Neck. Ta kirjeldab ka Necki ja ütleb, et see olnud nagu inimene, ainult valges särgis. Tema kutsumiseks tarvitanud sõnu: **wee algias, tulle awwitta sedda meest om-mast többist** ³. Ülekuulamisel kaebealune nimetab ka haldjate

¹ TrtMkA 182, f. 4.

² TrtMkA 182, f. 29-b.

³ TrtMkA 84, lk. 19.

nimesid, öeldes, et ühe nimi on Juudas ja see, kes jões on, selle nimi on Neck. Protokollis aga edaspidi räägitakse jõekuradist Neckist, kellele kaebealune pidanud „häid sõnu andma“¹. Nähtavasti on tõlgitud haldjas saksakeelde kuradina või on kaebealusel mõlemad mõisted sisuliselt sarnased. Umbes sama nähe esineb 1642. a. Karksis peetud nõiaprotsessil, kus kaebealune nõidunud mõisaproua „Puicken“i abil, kes olla enne lehmapiima imenud. Nõidumistoiingu kirjeldamise juures ei nimetata enam puickeni, vaid kuradit, keda nõid kutsunud appi mõisaproua nime nimetades².

Kuigi ei saa mainida sarnast mõistete rööbiti tarvitamist tihti, siiski on see olemas ja näitab rahvapärase eelkristliku animistliku usulise arusaamise säilimist. Muutub küsitavaks kui palju on dualistlik nõiamõiste sisuliselt mõju avaldanud võõraste nimetuste levitamisega. Vähemalt on võimalik jälgida teatavat usuliste arusaamade liitumist nii sisuliselt kui ka keeleliselt.

Esineb aga ka nõiasõnu, mis näitavad eesti keeles kui ka saksa keele tõlgitult animistlikku või hingestatud looduse kujutlust.

Huvitavam tõestus selleks on pastor Treubluti süüdistuse põhjal asetleidnud protsess Tartu Maakohtus 1725. a., kus süüdistatakse kaebealust Plaggi Hanns'u naist Hells'i ebausklilike asjadega tegelemise pärast.

Kohtus kaebealune tunnistab, et neil kolme aasta eest põlenud maja ja nüüd hooned. Kuus nädalat pääle uue hoone ülesehitamist süüdatud jälle see. Mõni päev pääle seda näinud ta unes oma ema, kes ütelnud, et sellepärast jälgib tuli teid, et te kõikide hingede päeval esivanematele ei ohverda ja ei pühitse. Siis tõotanud tema ohverdada. Mõödunud aastal ohverdanud nad kogu talu rahvaga, pannud sööki ja kalkanud jooki toa nurka maha ja ütelnud sääljuurus sõnu: **surnu pööra kõik kuri meie pealt ära**³. Ülejäänud söögi söönud sealjuures⁴.

Peale surnu kujutletakse ka muid esemeid ja nähteid elusatena.

1632. a. Tartu nõiaprotsessil tunnistab kaebealune Haiki Jan,

¹ TrtMkA 84, lk-d 7 ja 8.

² PrnMkA 2, f. 142-b.

³ Sõnad antud saksa keeles.

⁴ TrtMkA 197 f. 123, 124.

kuidas saab teada, kas kirik või rist võtab töotuse vastu. Ka **p i x i k a h a** (piksekahju) tõrjumise sõnad näitavad elusa looduse kujutlust: **Ensa weddy wie ne pimme pillwe, so pele, lane pele ella lascko künný pele kulwý pele** ¹.

Samal aastal Tartu Maakohtus asetleidnud nõiaprotsessil, kus kaebealusena esineb kuulus nõid Pudell, tuleb ilmsiks ka haiguste elusatena kujutlemine. Nimelt ütleb Pudell, et on olemas ilmas palju haigusi, kes sõnu tunneb, pääseb, kes ei tunne, saab hukka ². Ühtlasi nähtub sellest väljendusest sõnade omaette jõu omamise arusaamist. See esineb ka mitmeis nõiasõnus, kus puuduvad igasugused eeldused dualistliku arusaamise tõlgenduseks. Mõnede rahvalaulule sarnane rütm kinnitab nende rahvuslikku omapära.

1697. a. Tartu nõiaprotsessil süüdistatakse in puncto venefici kedagi Rasina talupoega Sälli Jack'i. Kaebealune tunnistab ka kohtus, et tarvitab verevaigistamiseks sõnu: **mert merest tulle ent was kinda kest, waskewewel, waske sucka jahn saisse kinne ku sain olle kinne kui myr**. Siis vajutavat ta kahe või kolme sõrmega haavale ja veri jäävat kinni ³.

Sama huvitavad on 1723. a. ülesmärgitud Wielo Ado sõnad verevaigistamiseks, mis kõlavad järgmiselt: **To mo küset kindani, Ma Madduset Mantelleni Lähhesse Suda Sulgema. Allada Assutama. ko töni tüddine jä sis werri wodamast punnane puddumast** ⁴. Teises variandis lausub samaks otstarbeks sõnu natukene teisiti: **Kus mo kützet kindari ma madduset mantelni, je sis werri wodamast punnane puddemest**. Samas ütleb ka sõnu nägematuks tegemiseks: **kena silmat selja tade muidu kiviks ja kannuks** ⁵.

Samu sõnu lausub ka teises variandis pikemalt: **Lasse meye Herra käia, Sina kae kõrvalle. Olgo Tema Ratse, ehk Jalla,**

¹ PrnMkA 4, f. 22-b, vrd. Ariste, Paul, Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest, Eesti keele arhiivi toimetused Nr. 6, Tartu 1936, lk. 18.

² Perandi, A., Eestikeelseid nõiasõnu rootsiaegseist nõiaprotsessidest, Nool 1931, nr. 77, lk. 8.

³ TrtMkA 75, f. 5. Mainitud sõnul on suur sarnadus Kalevalas merest tuleva mehe kirjeldusega, kus seisab: Nõusipa merestä miesi, ... vaskikintahat käessä, vaskikirjat kintahissa (Kalevala II 111 jj.).

⁴ TrtMkA 182, f. 5.

⁵ TrtMkA 182, f. 24.

ke Sa tahhad kaeda, jä Sina Pimmedas. Olgo kando ehk kiwwi, sina kae kando ehk kiwwi ¹.

1687. a. Tartu Maakohtu protsessil on ka nõiasõnadena märgitud tunnistajate seletuse järele sõnad, mida kaebelune purjus olles ütelnud: **Ronnimusse Pojat, ep peawat üchteki hobbese sihn ilmas ennamb neyoma, ep kaas weixe perremechet sahma** ².

Mitmel juhul näeme ristiusu mõistete kasutamist animistlikus mõttes ja nende asetamist paganlike mõistega samale tasemele. See tuleb paremini nähtavale kuulsa nõia Wielo Ado sõnades, milliseid ütleb korra tarvitavat vere vaigistamiseks, teinekord jäle hobuse ja inimese jala ravimiseks: **Jesus Kärko minike, Lohhe Musta modusse. Kalla karva karvaselle, nikkotas Hebbose jalgo, Jesus täus mahha rattalt, isto sys Kiwwike pähle, panni Sonet soonte wasta, jässemit jässemite wasta, Likemet Likemette wasta** ³.

Ka 1699. a. Tartus asetleidnud protsessil ütleb naine Anne, et tal on aitaja käsi sünnitamistel. Oma kätele loeb aga järgmisi sõnu: **Oh peh paste, oh ako arraste: oh kuh kosta Sedda rist innimis katz keh pehle, nelli gulda jaluitze** ⁴.

Nii pöördutakse Jeesuse poole ja lohe poole, et need aitaks loomi. Pöördutakse aga ka kuu, päikese ja ao poole et need aitaksid. Inimesel on abi tarvis ja kust see tuleb, pole oluline. Sellest vajadusest aetuna ei osata vahel ka mõistete vahel vahet teha. Tarvitatakse vahel kahte täiesti vastukäivat mõistet. Nii tarvitab nõid Wielo Ado endale poolehoiu saavutamiseks sõnu, millised on järgmised: **Awwita armoline Junkro Maria awwita armoline Jummal, tulle sinna Kurrat ka. Kui Jummal ei tahha awwita.** Sedaviisi lausunud soolast võtvat ta mõne tera ja viskavat „saksa“ juure minnes ukse taha ⁵.

Nii võidi isegi kiriklikus nõiamõistes dualistlikult vastastikku asetatud mõisteid kasutada vaimu mõistetena teiste hulgas. See omakorda näitab, et arusaamine ristiusu dualistlikust nõiamõis-

¹ TrtMkA 182, f. 30.

² TrtMkA 67, f. 11.

³ TrtMkA 182, f. 30.

⁴ TrtMkA 24, f. 122-b.

⁵ TrtMkA 182, f. 6-b.

test ja ristiusu mõistetest üldse on rahvale seisnud nõuandjate ajastul võrdlemisi kaugel.

Kokkuvõttes lühikest ülevaadet nõiasõnade usulise iseloomu kohta nõiaprotsesside ajastul, võib mainida katoliku kiriku kultuse ja palvete suurt mõju. Paljude kiriklike väljenduste tarvitamisel nõiasõnadena ilmneb ka dualistlik maailmavaade. Mõningatel juhtudel on võimalik näidata rahva animistlike arusaamiste nimetamist kiriklike nimetustega, mis näitab teatavat kokkusulamist rahvas oleva animistliku kujutluse ja ristiusu dualistliku mõtteviisi vahel.